

УДК 347.1

ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ СТОРІН НАТУРАЛЬНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

Майданик Н.Р., здобувач

*Науково-дослідний інститут приватного права та підприємництва імені Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України*

У статті розглядаються способи захисту цивільних прав та інтересів учасників натурального зобов'язання в сучасному цивільному праві України, проведеної класифікацію та засоби їх реалізації. Проведено характеристику юрисдикційних і неюрисдикційних форм захисту, досліджено особливості самозахисту прав та інтересів учасників натурального зобов'язання. Обґрунтовано поняття та основні елементи захисту цивільних прав та інтересів сторін натурального зобов'язання.

Ключові слова: захист цивільних прав та інтересів у натуральному зобов'язанні, юрисдикційна і неюрисдикційна форми захисту, правові заходи фактичного характеру, правові заходи оперативного впливу; самозахист.

В статье рассматриваются способы защиты прав и интересов сторон натурального обязательства в современном гражданском праве Украины, исследована классификация и средства их реализации. Проведена характеристика юрисдикционных и неюрисдикционных форм защиты, исследованы особенности самозащиты прав та интересов участников натурального обязательства. Обосновано понятие и основные элементы защиты гражданских прав и интересов участников натурального обязательства.

Ключевые слова: защита гражданских прав и интересов в натуральном обязательстве, неюрисдикционная форма защиты, юрисдикционная форма защиты, меры фактического характера, меры оперативного воздействия, самозащиту.

Maydanyk N.R. PROTECTION OF CIVIL RIGHTS AND INTERESTS OF PARTIES IN NATURAL OBLIGATION

This article discusses ways to protect the rights and interests in natural obligation in modern civil law of Ukraine, their classification and methods of implementation. The author analyzed the individual groups of legal options to protect its legitimate interests. The author analyzed the scientific conception, and was formed by understanding the protection of civil rights and interests in natural obligation.

Key words: protection of civil rights and interests in a natural obligation, nonjurisdictional and jurisdictional protection, measures the actual nature, measure operational impact, self-defense.

Постановка проблеми. Актуальність цього дослідження зумовлена тим, що захист суб'єктивних цивільних прав, та інших пов'язаних з ними правових можливостей кредитора, які становлять зміст натуральних зобов'язань, не передбачає можливостей примусового здійснення вимог уповноваженої сторони натурального зобов'язання за допомогою захисту судом чи інших юрисдикційних органів.

Однак відсутність судового, інших видів юрисдикційного захисту вимог з натурального зобов'язання має відносний (неабсолютний) характер, оскільки на вимоги, які випливають з добровільного виконання натурального зобов'язання, поширюються положення про виконання цивільного зобов'язання та його захист.

Поширення режиму цивільно-правового захисту вимог з добровільного виконання натурального зобов'язання передбачає визнання невиконання чи неналежне виконання натурального зобов'язання, цивільним правопорушенням, яке породжує [самостійне] охоронюване правовідношення, з притаманним йому застосуванням положень ЦК України як про захист цивільних прав та інтересів, так і відповідальність за їх порушення, невизнання та оспорювання.

Зазвичай ці можливості прирівнюються із застосуванням до правопорушника заходів

державного примусу, що не повною мірою відповідає сутності натурального зобов'язання як позбавленої судового захисту правової можливості. Подвійна природа натурального зобов'язання, яка полягає в наданні судового захисту кредитору за умови добровільного виконання зобов'язання його боржником, зумовлює системну проблему цивільно-правового захисту цивільних прав та інтересів кредитора у натуральному зобов'язанні – невизначеність кваліфікації характерних заходів державного примусу та викликані цим складності поширення на натуральне зобов'язання положень ЦК України про захист цивільних прав та інтересів, зокрема про способи і засоби їх реалізації, відповідальність за порушення прав кредитора [заміну кредитора і боржника, умов виконання зобов'язання, забезпечення його належного виконання, підстави припинення зобов'язання (зарахування, прощення боргу тощо)].

Мета статті полягає в проведенні системного аналізу поняття та особливостей захисту цивільних прав та інтересів кредитора за натуральним зобов'язанням, проведення класифікації та характеристики способів захисту і засобів їх реалізації.

Виклад основного матеріалу. Визначальна ідея захисту цивільних прав та інтересів, зокрема за вимогами з натурального зобов'язання, ґрунтується на загальному

правилі – поки існує зобов'язання, воно передбачає юридичний обов'язок боржника задовольнити інтерес кредитора досягати свого задоволення усіма не забороненими методами. У цьому контексті А.М. Нолькен влучно зазначив: «Захист інтересів боржника ... обмежується позбавленням кредитора права примушувати його до виконання за допомогою позову, причому будь-який інший захід досягнути свого задоволення вважається законним і дозволеним...» [1, с. 334].

Можливість уповноваженої особи отримувати самостійність, самодіяльність для задоволення свого правового інтересу є необхідною ознакою суб'єктивного цивільного права. З цього приводу В.М. Хвостов слушно зазначає: «право вимоги, що належить кредитору, як і будь-яке суб'єктивне цивільне право, є владою, що надана суб'єкту об'єктивним правом для задоволення будь-якого інтересу, що заслугує юридичної охорони. Суб'єктивне право ми маємо ... лише тоді, коли особа має дозвіл застосовувати самодіяльність для задоволення свого інтересу; лише у цьому випадку можна говорити про наявність у неї влади, що надана їй об'єктивним правом. Якщо інтерес особи захищений правом, але таким чином, що сама зацікавлена особа не повинна застосовувати зі свого боку жодних дій для його задоволення, то ми не можемо говорити про його суб'єктивне право» [2, с. 486].

Отже, з одного боку, кредитор у натуральному зобов'язанні, до моменту добровільного його виконання боржником, не може отримати судовий захист, який би передбачав примусову реалізацію своєї вимоги. Однак, з іншого боку, за визначенням (тобто, за загальним правилом) кредитор у зазначеному зобов'язанні уповноважений на застосування самодіяльності для задоволення свого інтересу, а тому повинен бути здатним реалізувати цю вимогу.

Як зазначив В.П. Грибанов, «не зовсім (рос. едва ли) правильно зводити зміст права на захист у матеріально-правовому сенсі лише до можливості звернутися з вимогою про захист права до відповідних державних або соціальних органів. Право на захист у його матеріально-правовому значенні ... надає можливість для застосування щодо правопорушника заходів примусового впливу. При цьому можливість застосування щодо правопорушника заходів примусового впливу не правильно розуміти лише як залучення апарату державного примусу» [3, с. 106].

У вітчизняному цивільному праві, окрім можливості звернутися до компетентних органів з вимогою примусу зобов'язаної особи до конкретної поведінки, передбачена також можливість уповноваженої особи захищати належне йому право *особистими діями*, тобто самозахист, застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства (ст. 19 ЦК України). На сучасному етапі права України основним джерелом права на самозахист є ч. 5 ст. 55 Конституції України, що надає особі «право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від

порушень і протиправних посягань». Як свідчення виникнення права на самозахист доцільно розглядати кореспондуючі можливості кредитора, що з'являються при виникненні на основі натуральних зобов'язань нових обов'язків, забезпечених «позовним» захистом (тобто, правом на судовий захист).

Отже, можливості захисту цивільних прав та інтересів кредитора не обмежуються застосуванням до правопорушника заходів державного примусу шляхом судового захисту. Кредитор має як мінімум три групи юридичних можливостей по захисту своїх прав і законних (правомірних) інтересів, які виникають зокрема з натурального зобов'язання.

Першу групу становлять можливості, що пов'язані з *неюрисдикційною формою захисту* правомірних інтересів кредитора. Друга група складається з можливостей, що пов'язані з *юрисдикційною формою захисту* правомірних інтересів кредитора. Нарешті, третя група передбачає виокремлення можливостей кредитора, які пов'язані з *появою на основі натурального зобов'язання нового правовідношення*, забезпеченого судовим захистом.

За відсутності можливості перекласти на суд вирішення конфлікту, що пов'язаний із порушенням свого права, кредитор з натурального зобов'язання може зіштовхнутися з малоприємною необхідністю захищати своє право самостійно, взагалі без будь-якої юрисдикційної підтримки. У цьому випадку ризик здійснення чи нездійснення права на захист покладено лише на кредитора. З цього приводу Р. Ієрінг влучно зазначив: «чи буде він відстоювати його і чинити опір супернику, чи все таки покориться йому? Рішення це приймається вільно. Однак, яким би не було це рішення, воно в будь-якому випадку пов'язано з жертвою: в одному випадку жертвують правом задля спокою, а в іншому – спокоєм задля права...» [4, с. 104].

Можливості кредитора, що відносяться до *неюрисдикційного порядку захисту* свого права з натурального зобов'язання, зводяться до двох груп можливостей: 1) застосування *заходів фактичного характеру*; 2) застосування *юридичних заходів оперативного впливу* (що становлять односторонні правочини та юридичні вчинки) [5, с. 36–39].

При захисті прав, що входять до складу натуральних зобов'язань, кредитори можуть скористатися *заходами фактичного характеру*, спрямованих на примушення боржника до виконання обов'язку. Таким заходом може бути нагадування боржнику про борги. У деяких випадках цей захід дійсно здатний примусити боржника припинити порушення права. Прикладом ефективності цього заходу можуть слугувати колекторські компанії, які практикують саме повсякденне нагадування боржникам про борг. Особливий вплив цей засіб має на фізичних осіб, оскільки по суті здійснюється психологічний тиск, який зазвичай має ефективні результати і створюється свого роду стимул для більш швидкого погашення боргу.

Самостійну групу заходів оперативного впливу *юридичні заходи* оперативного впливу

на боржника, що не виконую своє зобов'язання.

До таких заходів відносяться можливості кредитора: 1) забезпечити своє зустрічне задоволення (право на призупинення виконання свого зобов'язання, право на при тримання); 2) застосувати заходи відмовного характеру (відмовитися від зобов'язання, відмовитися від прийняття неналежного виконання, відмовити у зустрічному задоволенні); 3) задовольнити свій інтерес по зобов'язанню своїми силами або силами третіх осіб за рахунок боржника.

Сторони можуть домовитись і про інші юридичні заходи оперативної дії, для зменшення негативного ефекту відсутності судового захисту, для зміцнення натурального зобов'язання.

Правозастосовна практика сформувала систему *юридичних заходів* оперативного впливу на боржника, що пов'язані з натуральними зобов'язаннями, з властивими кожному з них особливостями.

У сучасному праві прийнято, що якщо за наявності очевидних підстав вважати, що одна із сторін не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі, інша сторона має право зупинити виконання свого обов'язку, відмовитися від його виконання частково або в повному обсязі (ч. 3 ст. 538 ЦК України). Крім того, за загальним правилом ця особа вправі вимагати відшкодування збитків, завданих їй несвоєчасним виконанням або невиконанням.

На нашу думку, справедливим є той факт, що кредитор має можливість застосування зазначених заходів не лише у випадку порушення боржником зобов'язань, з приводу якого кредитор повинен здійснити зустрічне виконання, але й у випадку порушення боржником будь-якого зобов'язання.

Застосування засобів самозахисту у зв'язку з порушенням боржником такого роду зобов'язань спостерігається у відносинах із притримання. За наявності правового обґрунтування притримання (ст. 594 ЦК України) (*ius retentionis*), існує проблема з реалізацією можливості задоволення інтересу за рахунок вартості притриманого майна, оскільки задоволення цього інтересу (за допомогою суду) одночасно є судовим захистом порушеного права, що є неприйнятним для натурального зобов'язання.

Можливість задоволення вимог за рахунок притриманого майна передбачена законом, але вона є не єдиною можливістю задоволення інтересу кредитора. Вона другорядна щодо основної можливості – *вторгнення до майнової сфери* боржника шляхом недопущення його до свого майна. Саме собою, притримання речі може змусити боржника виконати свій обов'язок. За такого підходу спостерігається й правове обґрунтування притримання, його правова мета та можливість досягнення цієї мети. Очевидно, що реалізація прав кредитора можлива шляхом притримання речі боржника і без звернення на неї стягнення [6, с. 162–163].

Самодостатність реалізації прав притримання свідчить, що натуральне зобов'язання

може бути забезпечено притриманням, навіть у тому випадку, якщо у кредитора немає можливості звернути стягнення на притриману річ.

Із традиційною для права заборонаю *самоправності*, у вітчизняному правопорядку, особливо на сучасному етапі представлено та дозволено до застосування такий вид захисту цивільних прав та інтересів, як *самозахист* (самодопомога). Різниця між самоправністю та самозахистом полягає в тому, що під самоправністю вбачають насильне вторгнення до чужої майнової сфери, а самодопомога розглядається як «не захоплення, а затримання чужого майна, тобто утримання таких речей боржника, які вже потрапили яким-небудь чином у володіння кредитора, або знаходяться у межах його нерухомого майна»; при самодопомозі встановлюється «не право самовільного затримання, а право затримання майна боржника» [7, с. 173].

Чинне законодавство дозволяє та передбачає самозахист у ст. 19 ЦК України. Самозахист як спосіб захисту цивільних прав та інтересів може застосовуватися за наявності відповідних умов.

До таких умов можна віднести:

- 1) відсутність законодавчої заборони застосовувати відповідні засоби протидії;
- 2) відсутність суперечності засобів протидії моральним засадам суспільства;
- 3) відсутність способу самозахисту змісту порушеного права;
- 4) відсутність способу самозахисту характеру дій, якими порушено право, та наслідкам, що спричинені цим порушенням.

Відбирання кредитором у боржника належної йому речі не є виконанням зобов'язань, оскільки виконати зобов'язання можна лише шляхом діяльності боржника або третіх осіб, але не силами кредитора; немає виконання зобов'язання навіть у випадку, якщо предмет боргу «випадково» опинився в руках кредитора [8, с. 437].

Якщо можливість щодо відбирання речі у боржника буде відповідати праву, то відбирання речі у боржника, нехай і не буде виконанням зобов'язання, буде реалізацією права кредитора-власника.

Отже, в цьому разі йдеться не про виконання зобов'язання шляхом відбирання предмету зобов'язання кредитором у боржника, а про реалізацію права кредитора на захват своєї речі, відсторонення від неї усіх третіх осіб.

Кредитор своєю дією з приводу відбирання речі досягає одночасно двох результатів: 1) реалізації свого речового права (відсторонення сторонніх осіб від речі, чийм власником він є); 2) досягнення того ефекту, на який було направлено зобов'язальне правовідношення.

Сенс обмеження самодопомоги вбачається лише в одному – щоб не допустити нехтування порядком управління в суспільстві. Спори повинні вирішуватись у порядку, встановленому державою. Цей порядок, за загальним правилом – судовий [9, с. 94]. Однак у кредитора з натурального зобов'язання відсутня можливість отримати судовий захист

своїх вимог. Зрозуміло, що там, де немає судового захисту права, що, власне, й характеризує натуральні зобов'язання, ніяка самодопомога кредитора не може кваліфікуватись як така, що порушує судовий порядок вирішення спору. Не можна порушити те, чого не існує.

Висновки. Проведений аналіз самозахисту дає підстави для висновку, що кредитор з натурального зобов'язання може забрати своєю силою належну йому на праві власності річ у боржника, якщо боржник добровільно не виконує свій обов'язок з передачі речі, за умови дотримання кредиторами розумних меж застосування сили щодо боржника та його майна.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Нолькен А.А. Учение о поручительстве по римскому праву и новейшим законодательствам / А.А. Нолькен. – Т. I. – СПб., 1884. – С. 334.

2. Хвостов В.М. Натуральные обязательства по римскому праву / В.М. Хвостов. – М., 1898. – С. 486.

3. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав / В.П. Грибанов // Осуществление и защита гражданских прав. – М., 2001. – С. 106.

4. Иеринг Р. Борьба за право / Р. Иеринг // Юридический вестник. – М., 1874. – Т. I. – Кн. 3–4. – С. 104.

5. Карпов М.С. Граждански-правовые меры оперативного воздействия / М.С. Карпов. – М., 2004. – С. 36–39.

6. Гражданское право : у 4 т. / отв. ред. Е.А. Суханов. – 3-е изд. – М., 2007. – Т. 3: Обязательственное право. – С. 162–163.

7. Гражданское уложение. Положения общие: проект Высочайше учрежденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского уложения (с объяснениями, извлеченными из трудов Редакционной комиссии) / под ред. И.М. Тютрюмова ; сост. А.Л. Саатчиан. – М., 2007. – Кн. 1. – С. 173.

8. Новицкий И.Б. Сделки. Исковая давность / И.Б. Новицкий // Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. – М., 2006. – Т. I. – С. 437.

9. Винавер А.М. На грани уголовной и гражданской неправды : материалы к предстоящему пересмотру Гражданского кодекса РСФСР / А.М. Винавер // Антология уральской цивилистики. 1925–1989: Сборник статей. – М., 2001. – С. 94.